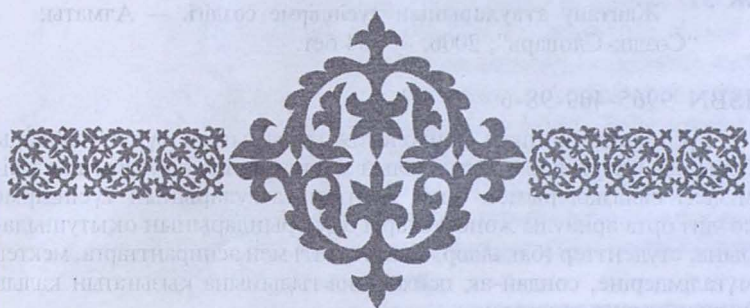

Қ.Жарықбаев
О.Сангилбаев

ЖАНТАНУ
АТАУЛАРЫНЫҢ
ТҮСІНДІРМЕ
СӨЗДІГІ

Қ.Жарықбаев
О.Сангилбаев

ЖАНТАНУ АТАУЛАРЫНЫҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІГІ

"Сөздік-Словарь"
2006

Мәдениет, ақпарат министрлігінің бағдарламасымен басылып
шықты

Ж 31 Жарықбаев Қ.Б., Сангилбаев О.С.
Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы:
“Сөздік-Словарь”, 2006. — 384 бет.

ISBN 9965-409-98-6

Түсіндірме сөздікке психология ғылымының түрлі салалары бойынша қазіргі кезде қолданылып жүрген негізгі атаулары төл тіліміздегі баламаларымен енді. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі орта арнаулы және жоғары оқу орындарының оқытушыларына, студенттер (бакалавр, магистрант) мен аспиранттарға, мектеп мұғалімдеріне, сондай-ақ психология ғылымына қызығатын қалың жұртшылыққа арналған.

Ж $\frac{0303010000}{00(05)-06}$

ББК 88 я 7

ISBN 9965-409-98-6

© Жарықбаев Қ.Б.
Сангилбаев О.С.
© Сөздік-Словарь, 2006

Алғы сөз

Көптен бері психология пәнінен ана тілімізде дәрістер жүргізіліп, ғылыми еңбектер жазылып келе жатқаны белгілі. Бұл салаға 20-шы жылдары Х. Досмұхамедов пен Ж. Аймауытов, М. Жұмабаевтар үлес қосқан еді.

Кейінгі жылдары да психология терминдерінің орысша-қазақша сөздіктерін құрастыру, орыс тіліндегі жеке атаулардың қазақша баламаларын тауып, орнықтыру жолында біршама іс тындырылды. Осынау игілікті істің бастамасы ретінде 50-60 жылдары қазақ тілінде шыққан кейбір психологиялық әдебиеттерге қосымша ретінде жекелеген термин сөздердің тізімі беріліп жүрді де, 1960 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасынан “Педагогика-психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі” (құрастырушылар: Қ. Қойбағаров, Ғ. Рақымбеков) жарық көрген. 1976 жылы Қ. Жарықбаев пен А. Әбдірахмановтың “Психология терминдерінің орысша-қазақша сөздігі”, 1994 жылы О. Сангилбасвтың “Психология сөздігі” жарияланды. Содан бері біраз жылдар өтіпті. Осы аралықта-психология ғылымында біраз жаңалықтардың болғаны да белгілі. Бірақ қырықтан астам саласы бар қазіргі психология ғылымына соңғы кездері жаңадан көптеген терминдер қосылса да, бұлардың қазақша баламалары күні бүгінге дейін баспа беттерінде іріктелген де, сараланған да жоқ.

Осыған орай, қазақ тілінде қолданыста жүрген кейбір терминдердің баламаларын қайтадан қарастырып, олардың ғылыми мәнін анықтап, ширата түсу қажет болып отыр. Осы жайттарды ескере келіп, психология терминдерінің түсіндірме сөздігін тұңғыш рет оқырман қауымға ұсынып отырмыз.

Сөздікті құрастыруда авторлар осы ғылым саласында өздерінің көп жылдан жиған-тергендерін іріктеп, пайдаланумен қатар, басқа әріптестерінің де іс-тәжірибелерін барынша ескерді. Мұнда ТМД елдерінен басқа да шетел тілдерінде соңғы жылдары жарық көрген көптеген психологиялық сөздіктерді жасау тәжірибесі ескерілді. Назарларыңызға ұсынылып отырған осы сөздікте жалпы психология ғылымының терминдерімен

қатар, оның жеке салаларымен (әлеуметтік, педагогикалық, медициналық, этникалық, физиологиялық т.б.) 700-ден астам негізгі ұғымдары қамтылып отыр. Бұлардың біразы Қазақстан Республикасы Министрлер кабинеті жанындағы Мемлекеттік терминологиялық комиссияның талқысына түсіп бекітілген. “Сөздікте” алғаш рет халқымыздың психология ғылымына қатысты жекелеген төл ұғымдарының енгізілуін құптарлық жайт дер едік. Бұл басылымның ендігі бір ерекшелігі — елімізде психология ғылымын дамыту ісіне кезінде шама-шарқынша атсалысқан, қазірде арамызда жоқ қазақ ғалымдарының қысқаша өмірбаяны мен шығармашылық қызметі туралы деректер берілуінде. Мұнда ұлттық психология саласында азды-көпті қол жеткен жетістіктерімізді оқырман қауымға паш ету, сөйтіп әлемдік психология ғылымының дамуына қосқан өзіндік үлесін көрсете келіп, бұлардың ұлттық мақтаныш сезімімізді оята түсетіндігіне сеніміміз мол.

Түсіндірме сөздік төл тілімізде тұңғыш рет жарық көріп отырғандықтан, кем-кетік жерлері де болуы ықтимал. “Көп жүре түзеледі” дегендей, мұндай олқылықтар келесі басылымдарда түзетіледі деп ойлаймыз.

Сөздіктің материалын сараптауда жәрдемдескені үшін психология ғылымдарының кандидаты И. Амановаға алғысымызды білдіреміз.

АБАЗИЯ грек. *a* — қаз. *теріс бөлшек* + *basis* — қаз. *жүріс* (көбінесе жүйке ауруы салдарынан жүру қабілетін жоғалту, бірақ аяқтың басқаша қимылы сақталуы мүмкін); истерия немесе ұстамалы жүйке ауруы күйінде жиі кездеседі.

АББРЕВИАТУРА — *баспада, жазуда шартты қысқартылған сөздер, мыс., т.т. — тағысын тағылар; т.б. — тағы басқалар); қысқартылған атаулар; мыс., пс.ғ.к. немесе д. (психология ғылымдарының кандидаты немесе докторы); Ж.ж.ж. (жоғарғы күйке жүйе).*

АБДИКАЦИЯ — *лауазымдықтан, басшылықтан безу; іс-ірекет жүйесінде белгілі бір әлеуметтік-психологиялық статусқа іейімделіп қалу ретінде ұғынылады.*

АБЕРРАЦИЯ (лат. *aberratio* — қаз. *қаиу, аулақ болу, алжасу*) — *нұрақты қалыптан ауытқу; агзаның дағдылы қалыптан ауытқуы.* Көздің оптикалық жүйесінің нәрсені күңгірт бейнелеуін үсіндіруде пайдаланылады. Жарық сәулесінің линзадан шағыысып өткенде бір нүктеде қиылыспай, бұрмаланған кескінді көрсетуден тұратын құбылыс. Сфералық және хроматикалық А. болады: Сфералық А. жағдайында жарық сәулелері линзаның перифериялық топостары арқылы өткенде линзаның артындағы фокуска, линзаның орталық бөлігінен өткен сәулелерге қарағанда, жақын бірігеді. Хроматикалық А. жағдайында спектрдің қысқатолқынды сәулелерінің (әсіресе, көк күлгін түсті) фокусы спектрдің ұзынтолқынды сәулелерінің (қызғылт сары-қызғылт) фокусына жақын орналасады. Осылайша, адамның көзінде сфералық және хроматикалық А. кездеседі. А.-ның түйсіну мен қабылдау үрдістеріне әсері бар.

АБИОТИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАР (а...+ грек. *bios* — қаз. *өмір*) — адамның функционалдық күйіне, оның еңбек қабілетіне, мінез-құлқы мен психикасына әсер ететін сыртқы орта жағдайларының жиынтығы. Атмосфералық қысымның толқуы, жердің магниттік өрісінің өзгеруі, күн сәулесінің артуы организмнің физиоло-

гиялық және психикалық тұрақтылығын төмендетеді, жұмыс барысында стресстің пайда болуына әкеледі. А.ф.-ды ескеру адамның физиологиясы мен психологиясына, оның еңбек қабілетіне үлкен талаптар қоятын мамандықтарда қажет.

АБСОЛЮТТІК ЕСТУ — индивидтің полифониялық дыбыстарды, жоғарылығы белгілі басқа дыбыстармен қатаң салыстырмай, олардың жоғарылығын дауыспен дұрыс қайта жаңғыртып, анықтай алуы. А.е. — бұл музыкалық естудің абсолютті модальдығы, оның сипаттамасы емес, ол дыбыстарды қабылдаудың айрықша түрі. А.е. жоқ адамдар белгілі бір дыбыстарды өз дауысының ең жоғарғы және ең төменгі дыбыстың ырғақтарын салыстырып, жақсы қабылдап, дұрыс ажыратып, тани алатын индивидтердің естуі квазиабсолюттік есту деп аталады. А.е. бар адамдар ешбір қосалқы акустикалық-жоғарылықтық байланыстарды қолданбай музыкалық тондарды дұрыс қабылдап, тани және нақты тауып ала алады. А.е., әдетте, балалық-жасөспірімдік кезеңде жақсы анықталады.

АБСОЛЮТТІК ШКАЛА — сандар мен объектілердің төрт типті арақатынасының 1) эквиваленттік, 2) реттік, 3) интервалдарының теңдігі және 4) қатынастарының теңдігі негізінде объектілердің үздіксіз қасиеттерін өлшеуге арналған шкалалардың бірі (варианты). Мыс., психофизикада — брилдік светлоттың шкаласы.

АБСОЛЮТТІ ТАБАЛДЫРЫҚ (лат. *absolutus* — қаз. *шек-телмеген*) — А.т. — түйсік табалдырығының шегі. Ол тітіркендіргіштің болмағаны түйсік тудыратын шамасы азайған сайын адамның абсолют сезгіштігі арта түседі. Әрбір түйсік түрлері үшін өзінің А.т. болады. Мәселен, қаранғыға бейімделген көз жарықтың 7 квантына жауап береді. Көру арқылы адам қаранғыда көзден 48 км қашықтықта тұрған балауыз шамның жарығын қабылдайды, сонымен қатар, қолсағаттың жүрісін тыныш бөлмеде 6 м қашықтықта ажырата алады. Дәмді сезуде өзінің ерекшелігі бар. Иіс сезу — бөлмеде бір тамшы әтір сепкенде оның иісі сезіледі. А.т. жүйке жүйесінің сезімталдығының модальдығы ретінде пайдаланылады. А.т. тітіркендіргіштің жауап беру реакциясын тудыратын шамасының көрсеткіші болып танылады. Жануарларда А.т. тек ағза өмірінің биологиялық жағдайларының ықпалымен ғана дамиды. Мыс., құстардың көздері көргіш, ит иісшіл және естігіш келеді. Адамның сезгіштігі — биологиялық дамудың ғана нәтижесі емес, сонымен қатар адамзаттың әлеуметтік тарихының нәтижесі. Адамға әртүрлі тітіркендіргіштер әсер етеді, бірақ соның бәрі түйсік туғыза бермейді. Біз түнде аспандағы жұл-

дыздардын көбін көрмейміз, бірақ олардан сәуле шығып жатады, көрші бөлмеде жайлап сөйлесіп жатқанды естімейміз, өйткені онан біздің есту аппаратымызға келіп жатқан дыбыс толқындары бізге түйсік туғыза алмайды.

АБСТИНЕНЦИЯ (лат. *abstinentia* — қаз. *ұстамдылық*) — шараптық ішімдіктерін немесе есірткі заттарын қолдануды кенет үзу кезінде осы заттардың әсерінің тоқтауынан туындайтын күй. А. өзіне тән көріністері — бас ауруы, бас айналуы, ауыздағы құрғақтық, тахикардия, кейде жүректің айнуы, көбінесе өзін-өзі кінәлау, кешірім сұраумен бірге жүретін күйреген көңіл-күй, кенет болатын физикалық әлсіздік, жоғары сенгіштік, наркотикке қажеттілік және т.б. Сонымен қатар, бұл жағдайда ұйқының бұзылуы, шошу, мазасыздық, суицидтік тенденция, алкогольдік қояншық ауруы пайда болуы мүмкін. Сонымен қатар, психологияда адамның жыныстық А.-сы да бөліп көрсетіледі. Ол — жыныстық қарым-қатынастан айырылудан немесе бас тартудан көрінетін күй. Жыныстық А. екі түрлі болады: тоталды — жыныстық белсенділіктің барлық түрлерінің жойылуы және парциалды — ұзақ уақыттық үзіліспен болатын жыныстық күй.

АБСТРАКЦИЯ (лат. *abstractio* — қаз. *бұру, аудару*) — ойлаудың негізгі операцияларының бірі. 1) А. (дерексіздендіру) — нақты заттар мен құбылыстардың қасиеттерін ой арқылы ажырататын тәсіл. А. нәрселер бейнесін тікелей сезім арқылы танып білу сатысында қолданыла бастайды. Мыс., заттың түрі мен түрпаты оның түсі мен реңінен бөлек қарастырылады. А. ең жоғары сатысы заттар мен құбылыстардың белгі қасиеттерін танып білуде олардың айрықша мәнді және жалпы белгілерін атап көрсету. А. нақтылау сияқты ой-әрекеттерімен тығыз байланысты. Затты, құбылысты белгісінен, қасиетінен ажырату ой операциясының функциясы; 2) А. (дерексіз түсінік). А. деп ой операциясын, заттардың бірқатар қасиеттерін ойша дерексіздендіріп, қандай да болса бір бізге керек қасиетін бөліп қарауды айтады. Мыс., “күш — сападан маңыздырақ” дейміз, бірақ нақты қай күш туралы әңгіме болып отырғанын: адамның күші ме, жануардың, автокөліктің күші ме, жерге тартылу күші ме т.с.с. ол жағын түсіндіріп жатпауымызға болады. Бұл жерде өзіндік қасиеті бар бір нәрседен ашшақтап жалпы қасиет туралы айтамыз. А. екі түрге бөлінеді: а) *дифференциалды* А. заттардың автономды қасиеттерін, күйін немесе предикаттарын салыстырмалы бөліп көрсететін; б) *ресми (формалды)* А. заттан тәуелсіз әртүрлі қасиеттері-предикаттары-параметрлері арқылы көрсететін. А. —

шындықтағы заттар мен құбылыстарды жалпылау арқылы оның слеулі қасиеттерін ойша бөліп алуға мүмкіндік беретін ой-тәсілдерінің бірі. А. — адам менталдығының субстантивті үрдістерінің бірі. Ол адамға объектінің қасиеттерін, аспектілерін, күйлерін дербес заттарға, объектіге рефлексивті түрде бөліп, ауыстыру. Бұл үрдістің нәтижесі — А. терминімен атауға болатын, ойлау өнімінің (ұғымдар, теориялар және т.б.) қалыптасуы. Абстракциялау деп — заттардың бірқатар қасиеттерін ойша дерексіздендіріп, қандай да болса бір бізге керек қасиетін бөліп алып қарауды атайды. Мыс., адамның көзіне жақсы әсер ететін түс ретінде жасыл түс туралы айтып, жасыл түспен боялған нақты затты айтпауымызға болады.

АБУЛИЯ (грек. *abulia* — қаз. *тартынишақтық, ерікті жоғалту*) — жүйке ауруынан туындайтын ерік кемістігі. А. — әрекетті психикалық реттеудің патологиялық бұзылуы. Іс-әрекетке қызығушылығы және нақты шешім қабылдауға қабілеті болмағанда көрініс береді. Психиканың басқарып реттеуші функциясын анықтау арқылы А. дәрежесін білеміз. Себебіне байланысты А. қысқа мерзімді немесе тұрақты күй болуы мүмкін. А.-ның ауыр түрі — шизофренияның кататоникалық түрінің қасиетінен көрінеді. Мидың маңдай бөлімінің ауқымды зақымдануынан пайда болады. А. психоневроз күйінде де жиі кездеседі. А. ауру адамның іс-әрекетке ынтасының жоқтығымен, қажеттігін сезсе де, шешімді қабылдай алмауы және әрекетті дұрыс жасай алмауында көрініс табады. А. тәрбиенің дұрыс болмауынан қалыптасатын ерік-жігерсіздік сияқты мінез бітісінен ажырату қажет, себебі ондай тұлғалық қасиет өзін-өзі реттеуді жүзеге асыру арқылы қайта шынықтыруға келеді. Психопатологияда терең дәрежедегі олигофрения жағдайында кездесетін туа біткен А., және мидың маңдай бөліктерінің қатты зақымдануының немесе психикалық аурудың ауыр түрлерінің (депрессия, шизофрения, психоздар, наркоманияның асқынған түрлері және т.б.) нәтижесі болып табылатын А. болады.

АБЫРЖУ — адамның қарапайым сезімдерінің жағымсыз бір түрі. Бұл түрлі үрейге бірден сене кететін, ерік-жігері осал, өзінің жан дүниесін дұрыс басқара алмайтын, білімі де, өмір тәжірибесі де кемшін адам. Мұндайлардың жүйке қызметі де баяу, көбінде тежелуінен қозуы басым келетін индивид.

АВИАЦИЯ ПСИХОЛОГИЯСЫ (лат. *avis* — қаз. *құс*) — авиация мамандарының іс-әрекеттерінің психологиялық заңдылықтарын зерттейтін психология ғылымының саласы. А.п. ұшқыштарды

оқыту мен ұшу кезінде орындалатын істердің жай-жапсарын жалпы адам психикасының әуе кеңістігіне бейімделудегі ерекшеліктерін зерттеп, жоғары дәрежеде ысылған мамандарды даярлап шығару мақсаттарын қарастырады. А.п. ұшудың қауіпсіздігіне, апаттардың алдын алуға, ұшқыштардың, сондай-ақ басқа да авиация мамандарының еңбегі мен демалысын тиімді етуге, олардың кәсіби және психологиялық даярлығына назар аударады. А.п. мақсаты — ұшқыштардың, штурмандардың, жер үстіндегі қызмет мамандарының іс-әрекеті мен дайындығының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу, ұшу экипажының тиімді және қолайлы қызметін қамтамасыз ету, авиацияда жұмыс істеуге кандидаттарды іріктеу, ұшқыштардың психикасына жағымсыз әсерлерді, апаттарды болдырмауға бағытталған. А.п. ғылыми-практикалық бағыт ретінде XIX және XX ғасырлар тоғысында адамзаттың ұшқыш аппараттарды ойлап табуына және оларды ұтымды да қауіпсіз басқарудағы адам факторы рөлінің арта түсуіне байланысты пайда болды. А.п. негіздері физиологияның, жалпы психологияның, эргономиканың, инженерлік психологияның, еңбек психологиясының, медицинаның әдіснамалық және әдістемелік ережелерінің ықпалымен қалыптасты. Қазіргі заманғы А.п.-ның өзекті мәселелері: авиация мамандары іс-әрекетінің психологиялық құрылымдарын; адамның авиациялық, техникалық өзара әрекеттестігінің психологиялық заңдылықтарын зерттеу; ұшу факторының, психикалық жағдайын, ұжымдағы тұлғааралық қарым-қатынастардың дамуына әсерін зерттеу; кәсіби жарамдылықты, экипаж мүшелерінің өздерінің іс-әрекет жағдайларына бейімделуін қалыптастыру; апаттылық жағдайларын талдау және т.б. А.п. теориялық және практикалық міндеттерін шешу үшін психология мен физиологияда (сұхбат, бақылау, құжаттарды зерттеу, зертханалық және табиғи сараптаулар) қарастырылатын әдістемелер кешені қолданылады. Сонымен қатар, қазіргі кезде А.п. іс-әрекетті талдаудың алгоритмдік әдістемесі, психологиялық модельдеу және т.б. әдістемелері дамуда.

АВТОМАТИЗМ (грек. *automatus* — қаз. *өз бетінше әрекет етуші, өздігінен қозғалатын*) — психологияда сананың (бақылауынсыз) тікелей қатысуынсыз іске асатын әрекет. А. “алғашқы” туыла берілестін шартсыз-рефлекторлық бағдарлама негізінде, және “екінші” өмір тіршілігінің барысында қалыптасады. А. адамның өміріндегі қажеті, мүддесі мен күш-жігерінің белсенділігіне сәйкес туып, дамып отырады. А. көбіне әдет пен дағдыға тән. Қимыл-әрекетті автоматтандыру адамның жүйке, бұлшық ет қызметін жеңілдетеді, күш-жігерін үнемдеп, шаршап-шал-

дығуын бәсеңдетеді. Шартты рефлекс байланыстарының (динамикалық стереотип) тұрақты жүйесінің пайда болуы автоматизмнің физиологиялық негізіне айналады. Сөйтіп, екінші сигналды жүйенің бірқатар байланыстарының орнын бірінші сигналды жүйе байланыстары иемденеді. Қалыпты жағдайда А. саналы түрде реттелетін әрекеттің компоненті болып табылады. А.-нің бөлктенуі патологияға меңзейді. Олар моторлық, тілдік және интеллектуалдық автоматизмдерге бөлінеді. А. жалпы психологияда да (дағдылардың қалыптасуын зерттеуде), сондай-ақ қолданбалы психологияда да (медициналық, инженерлік) зерттеледі. Мыс., ол жестикуляцияда, жүрісте, соматопиялық қалыптардың пайда болуында көрініс табады. Генетикалық туа біткен факторлармен себептенетін шартсыз-рефлекторлық бағдарламалардың іске асуы болып табылатын “алғашқы ретті” А. және адамның ортада тіршілік іс-әрекеті нәтижесінде қалыптасатын “екінші ретті” А. ажыратылады. “Екінші ретті” А. нәтижесінде жағдайлар, эпизодтар, жағдаяттар мен саналы бағдарлауды қажет ететін операция-әрекеттер иерархиясы арасында байланыс тұрғызылады. Осылайша, болмыста, жағдаятта және әрекеттерді орындаудың өзінде бағдарлау қажеттілігінің өзі элиминацияланады. Мыс., мәнді оқиғалардың пайда болуы немесе белгілі бір жағдаяттарда сигналды-стимулдық қасиеттердің пайда болуы тура сол сәтте адамда операциялардың бүкіл ретін жібереді. Алайда қандай да бір қате жіберілген күнде немесе бөгеттердің пайда болуында деавтоматизация (операцияның өздігінен орындалмауы) жүзеге асады. А. адамның өміріндегі қажеттілігі, мүддесі және күш-жігерінің белсенділігіне сәйкес туып, дамып отырады. А. көбінесе әдеттер мен дағдыға тән. Қимыл-әрекетті автоматтандыру адамның жүйке, бұлшық ет қызметін жеңілдетеді, күш-жігерін үнемдеп, шаршап-шалдығуын бәсеңдетеді. Шартты рефлекс байланыстарының тұрақты жүйесінің пайда болуы (динамикалық стереотип) А. физиологиялық негізіне айналады. Әдетте, моторлық, вербалдық және интеллектуалдық А. деп бөліп көрсетеді. Бірақ, сонымен қатар, сезімдік-эмотивті А. боліп шығаруға болады. Олар коммуникация, қарым-қатынас жағдайында (әсіресе әйел мен еркектің кездесуі мен қарым-қатынасы жағдайында) орын алады. Осылайша, А. негізінде автоматтандырылған тізбекті рефлекс немесе өздігінен болатын тізбекті рефлекс жатады. Жүру, жүгіру және т.б. кезіндегі афференттік қозудың алмасып отыруы осыған мысал болады.

АВТОРИТАРЛЫҚ (лат. *autoritas* — қаз. *ықпал ету, билік*)— тұлғаның өзара әрекет пен қарым-қатынас серіктестерін өз

ықпалына барынша бағындыруын, өктемдігін бейнелейтін әлеуметтік-психологиялық сипат. А. мынадай жеке мінез-құлық ерекшеліктерімен тығыз байланысты: агрессивтілік (қ. *Агрессия*), өзін-өзі асыра бағалау және талап етудің жоғары деңгейі, таптаурындылыққа бейімділік, әлсіз рефлексия, т.б. А. мінез-құлықта әдетте кез келген тәсілмен топтағы басым орынға ие болуға, билік құрылымында ең жоғарғы бағытты ұстауға ұмтылысы көрініс табады. Едәуір айқын түрде А. басшының қол астындағы адамдарды билік күшімен ұстаудан, басқа адамдардың мәнді шешімдерді қабылдаудан шеттетуден көрінеді. Мұндай басшы кез келген тапсырманың шешімін және міндетті орындалуын қатал қадағалайды, өз еркін көрсеткен, оның өз беделі мен берілген қоғамда өзі өкілетті биліктің беделіне нұқсан келтіретін топ мүшелерінің ынтасын қатал басып отырады.

АВТОСУГГЕСТИЯ (өзін-өзі сендіру) — сендіру әсерінің объектісі мен субъектісі сәйкес болған жағдайдағы өзіне-өзі бағытталған сендіру процесі мен нәтижесі. А. адамның өзіндік реттелу деңгейін жоғарылатады. А. субъектіде өзінде белгілі бір түйсіктерді, қабылдауларды, сезімдерді тудыруға, өзінің ес, зейін, процестерін, эмоциялық, соматикалық реакцияларын меңгеруге мүмкіндік береді. Ырықты А. өзіне бағытталған сөздік (вербалдық) нұсқаулардың немесе талап етілетін физикалық немесе психикалық күйдің өзгеруімен байланысты болатын жағдаяттарды ойша қайта жаңғырту негізінде жүзеге асады. Оның тиімділігіне психикалық релаксация мен бай қиял әсер етеді. Ырықсыз А. субъектінің өз идеяларына, тұжырымдамаларына, бағалауларына, олардың дұрыстығы мен шынайылығына күмәннің болмауымен, сананың қадағалау функцияларының төмендеуімен сипатталады. Мұның салдары кейде психикалық іс-әрекеттің енжарлығына әкеледі. А. өзіндегі белгілі бір аурудың қозуын күту және оның міндетті түрде болатынына өзін сендірумен бірге жүретін организмнің түрлі жүйелерінің бұзылуында көрініс табуы мүмкін. Керісінше оқиға плацебо-эффект (препаратты қабылдағаннан кейінгі) жағдайында көрініс табады.

АВТОСТЕРЕОТИП (автотаптаурын) — этностың өз салт-дәстүрі, мінез-құлық ерекшеліктері, мәселелерді шешу тәсілдері мен сыртқы бет-пішіні жөніндегі тұрақты түсініктері мен бейнелері. Олар көбінесе бағалау, жағымды пікірлер кешенінен тұрады. Әдетте, жағымды автотаптаурындар сан жағынан басым болады. Сонымен қатар, жағымсыз автотаптаурындар да орын алады және олардың мәні кейбір тарихи кезеңдерде арта түседі. Жағымсыз автотаптаурындардың негізгі функциясы туралы

болжамдар екеу: 1) өз этносын дискредитациялау (өз этносына көңілі толмағандардың саны өскенде немесе бұл этностың санасында терең кемістік комплексі болған жағдайда); 2) өздері туралы жағымсыз таптаурындар өзіне деген сыни көзқарастың қажеттілігімен және ұлт өкілдерінің өздерін жетілдіру қажеттілігімен байланысты болуы мүмкін. Алайда осындай жағымсыз автотаптаурындардың көбеюі этностың қорғаныс механизмінен айырылуына, оның өзіндік дискредитациясына алып келеді. Кейде осындай жағымсыз автотаптаурындарды басым этностың өкілдері жасанды түрде белгілі бір этностың өкілдерінің санасына сіндіреді. Мұндай жағдайларда берілген этностың өкілдері фрустрацияға ұшырап, өзіндік қадір-қасиеттің жойылуы, өзіндік төмен бағалаудың қалыптасуы, халықтық рухының төмендеуі көрініс табады. Бұл кейде этностардың наразылығын тудырып, ұлтаралық шиеленістерге алып келеді. Сонымен қатар, автотаптаурындардың негізіне сублимация (өз этносын асыра жоғары бағалау) механизмі де жатады.

АГГЛЮТИНАЦИЯ (лат. *agglutinare* — қаз. *желімдеу*) — түбір сөздің соңынан қосымшалардың тізбектеле жалғану тәсілі. А. (жалғамалылық) жаңа бейнені өртүрлі объектілердің бөлшектерін біріктіріп жасау тәсілі. Қиялда *анализ, синтез* әдістері, *агглютинация, схематизация* түрлі *схемалар* мен суреттердің *акцентировка* (бейненің типтік басты белгілерін жасау) тәсілдері жиі қолданылады. *Қиялдағы елестерді топтастырудың қарапайым түрі агглютинация* деп аталады. Осы тәсіл арқылы мифологиялық бейнелер (кентавр, сфинкс, жезтырнак) мен түрлі механизмдердің, машиналардың конструкциялары (амфибия-танк, судан өте алатын жеңіл танк, аэрошана суға қонып, ұша алатын ұшак) құрастырылады. А. тәсілі ежелгі Мысыр елінде, сондай-ақ Солтүстік Америка индеецтерінің өнер ескерткіштерінде үлкен орын алған.

АГГРАВАЦИЯ (лат. *aggravatio* — қаз. *салмақ түсіру, ауырлату*) — белгілі бір аурудың белгі нышандарын асыра бағалау. А.-ға истероидтық акцентуация (мінез-құлық ерекшеліктерінің шектен тыс айқын көрінісі) сырқатына шалдыққандар, психопатиялық аурулар, сондай-ақ түрінен айқын психикалық өзгерістер байқалатын егде жастағы адамдар бейім келеді. А.-ны қара басының қамы үшін өзінде жоқ ауруды сылтаурату тәрізді айла-амалдан айыра білу керек.

АГНОЗИЯ (грек. *a* — қаз. *теріс баяшық* + *gnosis* — қаз. *білім*) — бас миы жоғарғы бөліктерінің зақымдану салдарынан адамның

қабылдауында танып білу қабілетінің бұзылуы. Танымдық әрекеттердің (үрдістердің) қору, есту, сипау және басқа түрлерінің зақымдалғанын анық байқауға болады. Мыс., мидың жулын алабы зақымдалса, адам өзі көріп тұрған суреттерінің бейнесін дұрыс пайымдай алмайды. Оның тек жеке бөлшектерін ғана қабылдайды. Ол сөйлей алса да нәрселердің мәнді белгілерін мәнсіз белгілерінен ажырата алмайды. Ондай адамдардың ақыл-ойы қалыпты болып көрінгенімен қабылдау үрдісінде ақаулық байқалады. Олардың кеңістікті қабылдауы (сипап сезуі, қимыл-қозғалысы) көру тітіркендіргіштерін күшейту арқылы ғана іске асады. Мидың желке алабы мен төбе бөлігінің томенгі алаптарының зақымдалу салдарынан кеңістікте дұрыс бағдар таба алмайды. Ауру өздігінен киіне алмайды, киімдерінің стек-женін, шалбарының балағы мен ышқырлығын, қамзолының жағасы мен етегін шатастыра береді, өз төсегін де сала алмайды. Ұстаған заттарының тік және көлбеу жағдайын ажырата білмейді. Сіріңке шырпыларынан құрастырылып көрсетілген геометриялық фигураларды өздігінен құрай алмайды, әріптердің таңбасын онды-солды ауыстырып жазады, қолының саусақтарын дұрыс атап көрсете алмайды. Есту А-сына ұшыраған адамдар нәрселерді дыбыстарына қарай ажырата алмайды, сағат механизмінің соғуын, қоңырауының сылдырын, иттің үргенін де ажырата білмейді. Ондай адамдардың танып білуіндегі кемістіктері мидың самай алабының зақымдалу салдары екендігі анықталған. Ондай адамның есту қабілеті болғанымен, айтылған сөздерді ол дұрыс түсіне алмайды. Ал сипау сезімдері зақымдалған адамдар өздерінің көрген нәрселерін көздерін жұмдырып, сол нәрселерді сипау арқылы байқап көргенде оларды танып біле алмаған. Мұндай кемістік мидың тобелік алабының зақымдалғанын білдіреді. Адамның танып білу қабілетінен ажырау себептерін зерттеу нәтижелері ондай адамның зақымдалған мүшелерін емдеп, оқу-тәрбие істерінде арнайы амал-тәсілдер қолданып, оның қабылдауын қалыпқа түсіруге болатындығын көрсетеді. А. — ми сыңарларының локалды зақымдануы салдарынан адамның бұрын көргенін, естігенін, түйсінгенін қайтадан тани алмауы. А. келесі түрлерін ажыратады: 1) визуалды А. — көз өткірлігінің сақталуының өзінде объектілерді, заттар мен олардың кескіндерін тұтас тани алмау, оларды бөлшектей алмау; 2) тактильді А. — заттар мен объектілерді сипап ұстауда оларды тани алмау немесе өз денесінің локустарын танудың бұзылуы, соматоагнозия деп аталатын дене құрылымы жөнінде абберрациялық, бұрмаланған түсінік; 3) кеңістіктік А. — заттар мен олардың кескіндерін қабылдаудың сақталуында адамдардың

түрлерін тани алмау; 4) есту А. — естудің фонематикалық қасиеттерінің, яғни сөйлеудегі дыбыстарды ажыратудың бұзылуы; 5) әріптік А. — оқудың бұзылу түрлерінің бірінің негізінде жататын А. түрі; 6) симульандық А. — бір мезгілде қабылданатын заттар мен құбылыстардың санының күрт азаюы.

АГРАФИЯ (грек. *a* — қаз. *болымсыздық қосымшасы* және *grako* — *жазамын*)— сөйлеудің әртүрлі жағдайында пайда болатын жазудың бұзылуы не жазу қабілетін толық жоғалтудан немесе сөздерді өрескел бұрмалаудан, буындар мен әріптерді тастап кетуден, әріптер мен буындарды сөз етіп қосуға қабілетсіздіктен, т.б. көрінеді. А. балаларда мидың органикалық жете дамымауымен байланысты тілінің жалпы дамуы кенжелеп қалуының бір көрінісі; нашар естудің немесе саңыраулықтың салдарынан сөздерді дыбыстық талдаудағы кінәраттармен байланысты сөйлеудің бұзылуынан көрінуі мүмкін. А. ми сырқатына байланысты сөйлеудің түрлі бұзылулары салдарынан пайда болатын жазу қабілетінен айырылуы деп те айтады. А. жазу қабілетінен толық айырылу немесе сөздерді тұрпайы түрде бұрмалау, буындар мен әріптерді тастап кету, әріптер мен буындарды сөзге біріктіре алмауда көрініс табады.

АГРЕССИВТЛІК — қастандылық, өшпенділік. Жеке адамның басқаларға және қоршаған әлемге шабуыл, қастандық жасау тенденциясын көрсететін қасиеті немесе мінезінің бітісі. А. — адамның басқа адамдарға, жануарларға және қоршаған өмірге қатынасында өшпенділік жағдайында көрінетін мінездің ерекшеліктері. А. әрекеттер моральдық және құқықтық сипаттармен түсіндірілмейтін, ешқандай объективті себептерсіз туындайтын өшпенділік, көбінесе, өзін қорғау немесе басқа адамдарды қорғауда көрінетін сипат.

АГРЕССИЯ (лат. *aggressio* — қаз. *шабуыл жасау*)— әлеуметтегі адамдардың арақатынас тәртібінің талаптарына қарамақайшылықты себептенген деструктивтік қылық. А. объектілерге зиян келтіреді немесе психологиялық қолайсыздықтар (қайғыру, қорқыныш, басымдық, басқаның пікірін күшпен басып тастау т.с.с) туғызады. А. бірнеше түрге бөлінеді: 1) басқаларға күш көрсететін; 2) вербалдық А. — айқай, шу, қорқыту, табалау, ұрысу сияқты вербалды реакцияның мазмұны арқылы жағымсыз сезімдермен танытатын; негативті сезімдерді вербалды реакциялардың түрлері (ұрыс-керіс, шынғыру) арқылы да, сондай-ақ мазмұны арқылы да (қорқыту, қарғау, балағаттау) шығару; 3) тікелей А.— нақты объектіге немесе біреуге бағытталған;

4) жанама А. — баска адамға жанама жолмен бағытталған А. (жаман өсектер, қалжыңдар және т.с.с., сондай-ақ бағытсыз, ретсіз жүзеге асатын әрекеттер — айқай, аяқпен топырлау, үстелді жұдырықпен соғу және т.б. түрінде көрінетін ашу); 5) инструменталды А. — қандай да бір мақсатқа жетуге құрал ретінде көрініс береді; 6) аутоагрессия — өзін-өзі кінәлау, өзін-өзі қорлау, өз денесіне физикалық қиянат жасау, өзін кемсіту, тәнін зақымдау, кейбірде өзін өлтіруге дейін баруынан көрінеді; 7) қастандық (қастық) А.— біреуге әдейі зиян келтіру немесе объектіні зақымдау мақсатымен жасалады; 8) альтруистік А.— басқалардың шабуылынан қорғау мақсатымен сипатталады. А.— адамдар қауымдастығында бірлесіп өмір сүру нормалары мен ережелеріне қарама-қайшы келетін, өзі бағытталған өлі немесе тірі объектіге нұқсан келтіретін, біршама мақсатты түрде жүзеге асатын деструктивті мінез-құлық. Әдетте А. салдарынан тірі объектілерде қорқыныш, үрей, қысылу туады. А. жаман қалжыңдар, өсек, тіптен кісі өлтіру, өзін-өзі өлтіруге дейін және т.б. баратын қиялдағы қастық ойдан шығарылған түрлі қиянатты әрекеттер. А. әрекеттер қандай да бір мақсатқа жету тәсілі (инструменталдық А.), психикалық кернеуді босату амалы, сана астында тұншыққан қажеттілікті қанағаттандыру жолы, өзін-өзі жүзеге асыру және өзін-өзі бекіту түрі ретінде көрініс табады.

АГРЕССИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ (лат. *aggressio* — қаз. *шабуыл жасау*)— адам әрекетінің ерекше формасы, мұндай мінез-құлық субъектінің нұқсан келтіру мақсатымен өзінен басқа адамға немесе адамдар тобына өз артықшылығын білдіріп, қыр қорсетуі немесе күш қолдануға тырысуымен сипатталады. А.м-қ. қарқындылығы мен пайда болу дәрежесі бойынша: жекеқоруншлық, жақтырмаушылықтан — тіл тигізуге (“вербалдық агрессия”) және дөрекі түрде күш қолдануға (“физикалық агрессия”) дейін түрленеді. Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан келгенде: жекелеген адамдардың агрессивті мінез-құлықтары жиынтығының, бұқаралық сипаттағы құбылыс ұғымының шеңберіндегі тұлғааралық агрессияның — топтық агрессияға айналуының мәні бар. Шетелдік психологияда агрессивті мінез-құлықтың пайда болуының, себеп-салдарларының сан алуан түсіндірмелері кездеседі. А.м-қ. нақты көріністерін түсіну үшін тұлғалық және ұжымдық әрекеттің жалпы құрылымындағы оның орнын айқындап алған жөн. Мыс., агрессивтік акт субъектінің қорғаныстық жауабына ұқсамауына, аффектінің салдары еместігіне немесе А.м-қ. өзіндік мақсат-мүдде мен мәнге ие болып, ерекше тұлғалық және ұжымдық іс-әрекетке (ауытқыған, теріс мінез-құлық) көшуіне және т.б. баса назар аудару қажеттігі.

АҒЫНАН ЖАРЫЛУ — адамның ішкі сырын бүкпесіз білдіріп, болмыстың шындығын жасырмай ақтарып салатын мінездегі ұнамды қасиет. А. ж. мінезіндегі ақжарқын жайдарылықты, адал ниет пен ақпейілді, таза ой мен әділдікті білдіретін ұнамды сипаттар. Мінезі ақжарқын адам өзінің ойы мен мақсат-мүддесін, басынан кешірген оқиғаларын, көңіл-күйін жасырмай ашық-жарқын білдіреді. Маңындағы адамдарды да өзіндей деп санап, оларға ақпейілдікпен сенеді. Ақкөңіл адал адамның мінез-құлқын қастерлеп, халқымыз “Ақкөңіл адамның аты арымас, тоны тозбас” деген мәтелмен тұжырымдап түсіндірген. Ағынан жарылып сөйлесітін ашық мінезді жайдары адам айналасындағыларға ақниетімен қарайды. Оларға ақпейілі мен көңілшектігін танытады. Ақниетті адамның жанашыр дос-жарандары да көп болады. Оны үнемі құрметтеп, өзара сыйла-сымды қатынас жасайды. Халық таза ойлы да әділ де адал адамды дос санап, оны турашылдығы мен шыншылдығына қолдау көрсетіп, оны өзгелерге үлгі-өнеге етеді. А. ж., кішіпейілділік корсету — адамның жеке басы мен бойындағы ұнамды да жағымды қасиеттері. Ондай қасиеттер адамның кісілік беделін арттырып, халық арасындағы құрметке ие болуына жетелейді.

АДАЛДЫҚ ПЕН АРАМДЫҚ — адамгершілік құлық талаптары тұрғысынан бір-біріне карама-қарсы моральдық ұғымдар. *Адалдық* — адамгершіліктің аса маңызды талаптарының бірін бейнелейтін моральдық қасиет. Ол шыншылдық, әділдік, принциптілік, алған міндеттемелерінен жалған сөйлеп, жалтармаушылық, уәдесінде тұрушылық сияқты қасиеттерді қамтиды. А. адам мінезіндегі таза ниет, бағалы да ізгі қасиет. Адамның сана-сезіміне, ар-ұжданына қайшы келмейтін, адами мақсат-мүддені көздейтін, тарихи шындықпен, прогреспен ұштасып жататын іс-әрекеттер. Әрбір қоғамның адалдығы жайында өзіндік пайым-түсінігі бар. Қазақ халқы әрқашан да адамгершілік пен адалдық қасиеттерін кіршіксіз таза ұстауға ұмтылады. “Алдау қоспай адал еңбегін сатқан қолы өнерлі — қазақтың әулиесі сол”, — дейді кеменгер Абай. А.— адамның жеке басы мен моральдық тұлғасын сипаттайтын қасиет. А. туғаннан пайда болмайды. Ол қоғамның дамуына сәйкес әрбір адамның өнегелі тәрбиесіне, оқып білім алуы мен адал еңбектену процесінде қалыптасып отыратын ізгі қасиет. А.— жеке тұлғалар мен адамдардың абырой-атағын арттыратын ізгі қасиет, адам мінезіндегі аса ұнамды сапа. Адал — араб тілінде “рұқсат етілген”, “таза” деген мағына беретін, білімімізге шаригат қағидалары арқылы енген сөз. *Арамдық* — моральдық қасиеттің адалдыққа карама-қарсы кесепатты түрі. Оған алдау-арбау, суайттық,

жымысқылық, ұрлық, опасыздық, екіжүзділік сияқты жаман қылықтар жатады. Халық арамдық бар жерде — сатқындық; әділетсіздік бар жерде — жәбір; жалғандық бар жерде — қиянат болатынын өмір тәжірибесінен анықтаған. Мұсылман халықтарында “адал, арам” ұғымдарына өте зор мән беріледі. Алғашқысы “жақсы адам” дегенді білдірсе, соңғысы “жаман, оңбаған адам” дегенді ұқтырады. Адал — ешкімнің ақысын жеп, ала жібін аттамай, өз еңбегімен дүние жинап, күн көріп жатқан, ғайбат сөйлемейтін, кісіге қиянат қылмайтын жан: арам — дүние-малы еңбексіз; ұрлық-қарлық, қулық-сұмдық, алдау-арбаудан жиналған, сонымен күн көріп жатқан екіжүзді, обал-сауаппен санаспайтын, жымысқы адам. Адамдар саналы түрде бірге өмір сүргенде, өздері орындайтын, басшылыққа алатын талаптар жасап, оларды әрі қарай да жетілдіріп, толықтырып отырды. Соның нәтижесінде адамдар өздерінің іс-қимылына, жеп-ішулеріне, әдет-қылықтарына қатысты қойылатын талаптарды, олардың шекарасын анықтаған. Сондықтан олар жеке басының қалауымен өмір сүріп, ойына келгенін істей алмаған. Өздері мойындаған, өмірде сынақтан өткізіп, пысықтаған. қоғамға сыйымдылығын қамтамасыз ететін шарттар аумағында әрекет жасаған.

АДАПТАЦИЯЛЫҚ СИНДРОМ — адам және жануар ағзасының күшті және ұзақ мерзімді жағымсыз әсерлерден (стрессорлардан) қорғаныш сипатындағы адаптациялық реакцияларының жиынтығы. Стрессорлар әрекеті салдарынан қалыптасатын функциялық күйлі стресс деп атайды. А.с. ұғымын 1936 жылы канадалық физиолог Г. Селье ұсынған. А.с. негізгі белгілері болып табылатындар: бүйрек үсті қыртысының ұлғаюы, кейбір бездердің, көк бауырдың және лимфа түйіндерінің кішіреюі, ыдырау процестерінің көбеюі салдарынан заталмасудың бұзылуы. А.с. дамуында әдетте үш кезеңді бөліп көрсетеді: Біріншісі — үрей кезеңі — бірнеше сағаттардан басталып, бірнеше тәулікке дейін созылатын күйге қарсылық кезеңдерінен тұрады. Соңғысында организмнің қорғаныс реакцияларының жинақылығы жүзеге асады. А.с. екіншісі — қарсы тұру кезеңінде — организмнің түрлі әсерлерге төзімділігі артады. Бұл кезең не күйдің тұрақталуына және сауығуына әкеледі немесе А.с. үшінші кезеңі — тозуға ауысып, организмнің олуіне алып келуі мүмкін. Сенсорлық А. бірнеше түрлері бар. Олар: ауырсыну адаптациясы, дәм сезу адаптациясы, есту адаптациясы, иіс сезу адаптациясы, көру адаптациясы, қысымға адаптация, негативті және позитивті адаптация (*Бұл ұғымдардың жеке анықтамаларын қараңыз*)

АДУЫН — адам мінезіне тән өктемдік әрекет. А. адам өзгелерге білдірмек болған ой-пікірін екпіндей сөйлеп, іс-әрекеті мен қарым-қатынасында ірілік көрсетіп, сөзінің үстемдігін білдіреді. Мінез сипатының адуындыққа қарама-қарсы мағынасын білдіретін екі жағы бар: бірі — адамның ойы мен сөзі жүйелі келіп, шындықты, іс-әрекеттің ақиқаттығын білдіретін болса, сөйлеушінің айтқандарын тыңдаушылар дұрыс қабылдап, оған әсерленеді. Ал екінші жағы — керісінше, А. адамның ойы мен сөзі істің мән-жайын білдіре алмайтын тек байбалам салу деп санап, оның айтқандары шындықпен жанаспайтын ірілік пен өркөкіректі білдіретін жағымсыз әрекет деп бағаланады. Ондай адамды жұрт ақыл-ойы таяз адам деп әжуалайды. А. бір жағынан батылдық әрекет деп саналады. Өйткені ондай адам ісінің шындығына көзі жетіп, ойындағы мақсат-мүддесін тайсалмастан батыл түрде білдіреді. Кездескен кедергілерден зиян шегемін деп қорықпайды, шешімі қиын істерге батыл кірісіп, оның пайдалы нәтиже беретіндігіне сенімді болады.

АЖИТАЦИЯ — өмірге қауіпке, апаттық жағдайларға және т.б. психогендік факторларға аффективті жауап. Ол абыржу, үрейлену, қорқыныш, мақсатты әрекеттердің жоғалуы, жылдам, түсініксіз сөйлеумен бірге жүретін адамның қимыл-қозғалыстық қозуынан көрініс табады. А. күйіне түскен адам тек қарапайым автоматты әрекеттерді ғана жасауға қабілетті. Бұл жағдайда адамда бостық сезімі, ойлардың жоқтығы пайда болып, құбылыстар арасында күрделі байланыстарды тұрғызу, ойлау қабілеті жоғалады. Мұндай күй айқын вегетативті көріністерге ие болады: бозару, тыныс алудың жиілігі, жүректің соғуы, қолдардың дірілдеуі және т.б. А. психологиялық норма шегіндегі патология алдындағы күй болып есептеледі. Апат жағдайында ол сасқалақтау түрінде көрінеді.

АЗҒЫНДЫҚ — жеке адамның мінез-күлқы мен қылығы, іс-әрекеті туралы жалпыға ортақ көзқарас тұрғысынан берілген мейлінше жағымсыз моральдық баға. Ол индивидтің адами қасиеттерден ада болып, моральдық нормалар мен талаптарды орындаудан, мойындаудан қалғандығын білдіреді. Мұндай халге адам зардапты (кеселді) құмарлықтарға салынып, тіпті оның зиянды екенін білген күннің өзінде, одан бас тартуға өз бойынан күш-жігер таба алмауынан болуы мүмкін. Ішімдік, нашақорлық, жатыпшар жалқаулық, масылдық және т.б. жеңіп, кеселге айналғанда, адамның ақыл-есі топастанып, сезімдері комескіленеді. Адамдардың бойындағы жақсы қасиеттердің бәрінен жатырқап, жауығатын, көріп-біліп тұрса да,

қасақана, өзінікін жөн санайтын болады. Осының бәрі жүйкесін тоздырып, психикасын бұзады. Сөйтіп, ондай адам ар, ұят, абырой, адамдық парыз, жауапкершілік сезімдері мен түсініктерінен жүрдай болады. Адам баласы деген аты болмаса, оған тән барлық қасиеттерінен айырылған мұндай адамның қылығын (тіршілігін) қазақ “азғындық”, өзін “азғын” деп атайды.

АЙҒАБЫЛОВ НОҒАЙБАЙ (1928-2001) — қазақ психологі, 1960 жылы Ленинград қаласында “6-шы класс оқушыларының таным әрекеттерінің кейбір жақтарын дамытудағы оқу-тарихи суреттердің рөлі” деп аталатын тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған. Ол орта мектеп оқушыларының тарихи атауларды ұғыну ерекшеліктерінің психологиялық негіздерін зерттеген автор. Еңбектері “Бастауыш класс оқушыларының ақыл-ой әрекеті белсенділігін арттыру” (Алматы, 1970.), “Бала мінезінің қалыптасуы және тәрбиелеу” (Алматы, 1970.), т.б.

АЙКЕЗБЕ, СОМНАМБУЛИЗМ (лат. *somnus* — қаз. *ұйқы*, *ambulare* — *жүру*) — психикалық аурудың бір түрі. Бұл ауруға ұшыраған адам ұйқылы күйінде жүріп кетеді, кейде өзі білместен, әртүрлі істер, әрекеттер істейді. Мұндай жайттар оның өміріне қауіп туғызуы мүмкін. Оянған кезде түнде не істегенін айтып бере алмайды. А.-нің (сомнамбулизмнің) физиологиялық механизмі гипноз механизміне ұқсайды.

АЙҚАЙ — көңіл-күйді білдіретін сөз. А.— адам өзінің іс-әрекеті мен қылығына иелік ете алмай, айқайлап тіл қатуы, дауыс көтеріп сөйлеуі. А. әдеттегі сөйлеу мөлшерінен қатты шыққан дауысты немесе үнді білдіреді. “Айқай менің өз үйім, кең сарайдай боз үйім” деген қазақтың сөзі көңіл-күйдің ризашылығын қатты шығарған үні арқылы білдіруі. А.-дың ауыспалы түрі ұран салу мағынасында қолданылады. (“Айқайлап жауға тигенде, Ағатай — Беріш ұраным!” Махамбет). А. адамдардың іс-әрекетіндегі сезім күйлерін білдіреді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, айқайшылдық адамның жағымсыз қасиеті.

АЙМАУЫТОВ ЖҮСІПБЕК (1889-1931) — қазақтың ғылыми психологиясы мен педагогикасының негізін салушы. Аймауытовтың қазақтың ғылыми психологиялық ұғымын жасауда еңбегі ерекше. Қазіргі кезде қолданып жүрген психологиялық атаулар 1920 жылдары автор жасаған ұғымдардың, бүгінгі құрастырылған терминдердің негізі болатын. Аймауытов еңбектерінің басты ерекшелігі, бұлар — төл тіліміздегі тұңғыш психологиялық еңбектер болуымен қатар, бұрынғы Кеңес елін

мекендеген түркі тектес халықтар тілдерінде алғаш жарық көрген туындылар скендігі. Өйткені XX ғасырдың 40-жылдарына дейін өзірбайжан, өзбек, түрікмен, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт тілдерінде ұлттық психологиялық еңбектердің жарық көрмегенін ескерсек, осы басылымдардың бағасы олшеусіз арта түседі. Аймауытов бас-аяғы 5-6 жылдың ішінде алты кітап жазған. 1924 жылы мектеп мұғалімдері мен педагогикалық оқу орындарында оқытындарға арнап “Тәрбиеге жетекші” (Орынбор, 186 бет), 1926 жылы екі кітап, бірі — “Психология” (Қызылорда — Ташкент), екіншісі — “Жан жүйесі және өнер таңдау” (Мәскеу, 81 бет), 1929 жылы “Комплекспен оқыту жолдары” (Қызылорда, 129 бет), мектеп оқушыларына арналған “Жаңа ауыл” (бастауыш класқа арналған оқу кітабы, Алматы, 1929-30 жж.), “Сауатсыздықты қалай жою керек?” т.б. Аймауытовтың психологиялық мұрасы туралы айтқанда, оның “Психология” атты төл оқу құралы ерекше аталады. Ол қазақтың психологиялық ғылыми терминдерін алғашқы түзушілердің бірі.

АКАЛЬКУЛИЯ (грек. *a* — қаз. *бекерлеуші сөз бөлшегі + calculatio* — калькуляция, сан, санау) — баланың санды білмей, есептеу амалына қабілетсіздігі. Мұндай қабілетсіздік орталық жүйке жүйесінің ауруға ұшырау себебінен болады. Жүйке қызметіндегі бұл аурудың ошағы ми жарты шарының сол жақ сыңарындағы төбелік алаптың желке бөлігінде орналасқан. Қабілетсіздіктің бұл түрі (ми қабығындағы жасушалардың зақымдалуына орай мидың өзге алаптарына жайылуы) кейбір кемақыл балаларда байқалады. А. ауруына ұшыраған балаларға арнайы әдістер арқылы оқу іс-әрекеттері ұйымдастырылады.

АКИНЕЗИЯ (грек. *akinesia* — қаз. *қимыл-қозғалыс*) — адамның өздігінен аяқ-қолын қимыл-қозғалысқа келтіре алмай қиналуы. Ондай адамның қол-аяғы мен өзге мүшелерін жанысыздандыратын аурудың түрі. Мұндай кеселге адам долданып ашу-ызаға булыққан кезінде ұшырауы мүмкін. Аурудың бұл түрі кейбір жағдайда адамды әлсіздендіріп, қимыл-қозғалыс әрекеттерін баяулатады. Бұл жайт гипокинез деп те аталады. Ауруды емдеу оның түрі мен сипатына орай жүргізіледі.

АККОМОДАЦИЯ (лат. *accomodatio* — қаз. *көз үйрету* (үйрену); *көз үйрену*). А.— Ж. Пиаженің интеллекттік даму теориясындағы субъектінің сыртқы орта әсерлеріне жауап қайту тенденциясының бірін білдіретін ұғым. Жалпы, индивид сырттан келетін әсерлерге екі түрлі, бір-біріне карама-қарсы үрдіспен — ассимиляция және А.— жауап береді. Егер субъектіде

бұрыннан қалыптасқан әрекет ету схемалары жана объектіні толық қамти алмаса, онда бұл схемалар қайта құрылып, жана объектіге қарай бейімделеді. Сойтіп, жаңа жауап қату тәсілі пайда болады. Демек, субъект схемаларының объектіге төселуі А. деп аталады. Субъект мінез-құлқының әрбір актісінің ұйымдасуын білдіретін белгілі бір құрылымның динамикалық аспектісін адаптация құрайды. Ол ассимиляция мен аккомодацияның арасында тепе-теңдік орнауынан, осы екі процестің үйлесуінен пайда болады. Осс келе, баланың ақыл-ойы жетіледі. Ол біртіндеп, тікелей қабылдаудың әсерінен босап, реализмнен объективизмге өтеді. Мұның өзі бала ойлауының эгоцентризмнен арылуын білдіреді. А.— (Ж. Пиаже теориясында) қалыптасқан білімді, икемділікті және дағдыларды пайда болған жаңа жағдайларға сәйкестендіріп өзгерту.

АКМЕ — тұлғаның дамуының жетілгендігі және іс-әрекет пен шығармашылықта едәуір жоғары жетістіктерге жетуімен сипатталатын оның соматикалық, физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік күйі. Бұл күй адамның жасымен байланысты және шамамен 30 жастан 50 жас аралығын қамтиды. Кейбір творчестволық тұлғаларда ол әрі қарай да жалғасуы мүмкін. Математика саласында ең жоғарғы жетістіктер 30 жасқа келеді, ал көркем әдебиетте — 50 жастан кейін және т.б. А. күйінен кейін адамның организмінде инволюциялық процестер пайда болады. Бұл олардың кейбір физиологиялық және психологиялық функцияларының әлсіреуінде, еңбек қабілетінің төмендеуінде және т.б. көрініс табады. Адам жетілуінің жоғарғы шыңы (акме) — оның өмірінің ұзақ уақытын қамтитын кезеңнен тұратын және әрқашан да оның қаншалықты азамат, белгілі бір іс-әрекет саласының маманы ретінде қалыптасуын білдіреді. Сонымен қатар, акме ешқашан тұрақты болып табылмайды, ал ол аз немесе көп вариативтілікпен, өзгергіштікпен айрықшаланнады. Антикалық өмірбаяндарда “акме” деп өмір мен шығармашылықтың жоғарғы нүктесін, ең жақсы кезеңін атаған. Қазіргі заманғы акмеологияны — “гүлдену кезеңі” жөніндегі ғылымды — ең алдымен, әртүрлі мамандықтардағы адамдар қай жаста оған жететіні және осы деңгейде қанша уақыт тұра алатыны қызықтырады. А. басты проблемасы болып табылатын — ол өмірдің белгілі бір кесіндісі емес, ал кез келген кезеңді гүлдендіре алатын жасампаздың өзінің рухының күйі.

АКМЕОЛОГИЯ — адамның кемелдену кезеңінде, әсіресе оның осы жастың едәуір жоғары жетістіктеріне жету жағдайындағы даму феноменологиясын, заңдылықтары мен меха-

низмдерін зерттейтін жаратылыстану, қоғамдық және гуманитарлық пәндердің түйісіндегі ғылым саласы. А. ұғымын жетілген адамдардың дамуы жөніндегі ғылым ретінде ең алғаш 1928 жылы Н.А. Рыбников ғылыми айналымға енгізді. А. маңызды проблемалардың бірі — адамның кемелденген жасында өзін-өзі жан-жақты көрсете білудің алғышарттарын жасайтын оның жас кезінде қалыптасуы қажет сипаттамаларды айқындау. Адамның 50 жастан кейін де тұлғасының сақталып, шығармашылық қуатын арттыруда өртүрлі психофизиологиялық жаттығуларды, аутогенді жаттығуларды, сондай-ақ түрлі ойындарды, ақыл-ой еңбегін, музыканы колданудың тиімділігін дәлелдейтін зерттеулер де бар.

АКСЕЛЕРАЦИЯ — соңғы 100-150 жылдар ішінде балалар мен жасөспірімдердің соматикалық дамуы мен физиологиялық жетілуінің тез жүруі. А. дененің салмағы мен көлемінің артуында, жыныстық жышдам жетілуде көрініс табады. Соңғы зерттеулердің статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, соңғы жүз жыл ішінде балалардың туғандағы бойының ұзындығы шамамен 0,5-1 см-ге, ал салмағы 100-200 г өсті; 5-7 жастағы балалардың бойы әрбір он жылда 1,5 см, ал салмағы 0,5 кг өседі; мектеп жасындағы балалардың бойы 10-15 см өскен. Жыныстық жетілу орташа алғанда 1-2 жасқа ерте басталады. Кейбір дәстүрлі қатынастардың, оқыту-тәрбие жағдайларының сақталуы жағдайында мұндай жасөспірімдерде психологиялық бөгеттер мен шиеленістер, мінез-құлықтың аффективті түрі көрініс табады. Сонымен қатар, психологиялық А. түсінігі де бар, ол — балалардың ақыл-ой дамуының, жан қуаттарының түрлі әсерлерге орай тезірек дамуы.

АКСИОЛОГИЯ — тұлғаның, топтың, ұжымның, қоғамның материалдық, мәдени, рухани, адамгершіліктік және психологиялық құндылықтары жөніндегі ілім. Жалпы, адам тіршілігінсіз табиғатта ешқандай құндылық жоқ. Онда жақсылық та, жамандық та болмайды. Әрбір қоғамда өз құндылықтық-нормалық жүйесі қалыптасады. Қандай да бір құндылықты өлшеу мен бағалау уақыт өте келе өзгеріп отырады. А. тұлғаның, дүниенің, әділдіктің өзіндік құндылығы жөнінде тұжырым жасайды. Адаммен қабылданған құндылықтар оның өз субъективті құндылықтық бағдарларын құрайды. Құндылықтардың қарама-қайшылықсыздығы тұлғаның біртұтастығын сақтайды.

АКТИВАЦИЯ (лат. *activus* — қаз. *әрекетшіл*) — негізінен, іс-әрекетке даярлық ұғымын білдіреді. А. — жүйке жүйесінің

козу және реактивтілік деңгейін сипаттайтын күйі. А. өзінің психологиялық механизмдері бойынша әртесті болып табылады. А. мидың лимбикалық және ретикулярлық жүйе құрылымдарын қамтитын жүйке жүйесі бөлімдерінің жалпы әсерлерімен анықталады. Осы әсерлердің балансының өзгеруіне қарай А. вегетативті көрсеткіштерде — жүрек соғысының жиілігі, тері қарсылықтары, артериалды қысым, тыныс алудың өзгеруінде белгіленген сапалық ерекшеліктері де өзгереді. А. ұзақ мерзімді — тоникалық және қысқа — физикалық болады. Оның жалпы сипаттамасы болып табылатын жүйке жүйесінің А. мен жеке ми құрылымдарының А., сондай-ақ психологиялық А. мен физиологиялық А. ажырату қажет. Активация: жеке-даралық деңгей — әрбір адамның өзіне тән А. деңгейі. Оның фонында адамның әдеттегі іс-әрекеті жүзеге асады. Бұл деңгей — жеке-даралықтың табиғи детерминациясы болып табылады. Активация: оптималды деңгей — жүйке жүйесі күйінің мінез-құлық әрекетіне максималды сәйкес келу деңгейі. Осының салдарынан іс-әрекет үлкен тиімділікпен орындалады.

АКТУАЛАНДЫРУ — *актуалис* деген лат. сөзі. Мәселелер мен күбылыстардың мән-жайын ашып көрсетіп, нақты іс-әрекетке айналдыру. А. психологияда бұрын әсер еткен бейнелерді есте тиянақты сақтау. А. бейнелер мен қимыл-қозғалыстарды, ой жүйесі мен айтылған сөз тізбегін анық жаңғырту әрекеті.

АКЦЕПТОР ӘРЕКЕТІ “*акцептор*” — “*қабылдаушы*” деген лат. сөзі. Бұл — зат. Ол атомдарға, электрондарға және өзге де заттарға қосылып, орталық жүйке жүйесінің қызметін жандандырады. Нейродинамикалық сипаттағы әрекеттер. А.ә. жүйке жүйесінің қызметінде реттеледі. Ұғымды П.К. Анохин енгізген. Орталық жүйке жүйесінің қызметін белгілейтін гипотетикалық психофизиологиялық аспап және шынайы орындалған әрекетпен ұштасатын болашақ әрекеттің нәтижесін көрсететін модель.

АҚКӨҢІЛДІК — мінездің түрі, адам баласының аяулы қасиеттерінің бірі. Ақкөңіл адамның басқалармен қарым-қатынасына ізгі ниеттілік, шынайы тілектестік, ілтипаттылық пен жайдары қабақ, жарқын жүзділік тән. “Ақкөңілдің аты арып, тоны тозбас” деген халық нақылында бұл тамаша адамгершілік қасиетке ие кісінің мінеземесі дәл де нәзік бейнеленген. Мұндай адамдар — баршаның ісі ілгері басын, көптің көңілі өссін, төңірек түгел болып, жұрттың жүзіне жайдарылық нұры жайылсын деп тілейтін, соған өздерінің көңілі көншиді. Олар